

ПАЗИНІЧ Ю.М.

УДК 321 (477)

РОЗБУДОВА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В СЕРЕДИНІ XVII СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена особливостям державного будівництва України в середині XVII ст.

Статья посвящена особенностям государственного строительства Украины в середине XVII ст.

Clause is devoted to features of the state construction of Ukraine in the middle of XVII century.

Ключові слова: державність, Українська козацька держава, гетьманат, політична система.

Ключевые слова: государственность, Украинское казаческое государство, гетманат, политическая система.

Key words: Statehood, Ukrainian cossack the state, hetman, political system.

В середині XVII ст. ідея створення незалежної Української козацької держави не була поширена через тривалу перерву у процесі національного державотворення, деформування самосвідомості української еліти та низки стереотипів. Каталізатором якісних зрушень в суспільній свідомості українців стала Визвольна війна [4, С.164]. Розглядаючи розвиток державної ідеї серед українців у середині XVII ст., та пріоритетів подальшого розвитку держави серед політичних угруповань, слід зазначити, що до 1648 р. була вироблена лише ідея обмеженої автономії і то в узагальненій формі: програма незалежної Української держави не була створена. Як зазначає В. Липинський, у той час «Козачина не буде власної держави; вона ще не бачить потреби організувати для оборони власної землі в окремий державний організм усю свою націю; вона має надію забезпечити свої класові інтереси і закріпити за собою матеріальні здобутки революції в державі польській» [2, С.83]. Повстанці «...не мали наміру добиватися повного розриву з Річчю Посполитою. Радше йшлося про

забезпечення умов для автономного функціонування Війська Запорозького на землях, які були традиційним ареалом розселення українського козацтва, та гарантії вільного віросповідання «руського» народу під зверхністю Корони Польської» [1, С.749]. Тільки в 1649 р. уперше була сформульована національна державна ідея: створення незалежної соборної держави в етнографічних межах України. Більшість вчених називає конкретну дату, а саме лютий 1649 р. [7]

Спробуємо навести аргументи, які дозволяють зробити висновок про зміни уявлень Б. Хмельницького щодо подальшого становища України. Розглянемо деякі уривки з «Щоденника В. Мясковського про поїздку комісарів польського уряду до Богдана Хмельницького». Так, 20 лютого 1649 р. була утворена комісарська рада, яка одногосно вирішила віддати Б. Хмельницькому прапор і булаву, щоб «піддобрити» такою королівською милістю, які він прийняв «не з великою охотою» і забажав покарання Чаплицького і Вишневецького, як таких, що дали привід до всіх бунтів і кровопролиття

[12, С.151-152]. 22 лютого Б.Хмельницький промовив польським послам: «Правда, що я людина мала і нікчемна, але бог судив мені бути єдиновладцем і самодержцем руським» [12, С. 153-154]. 23 лютого 1649 р. спроби домовитися і обіцянки польської делегації викликали наступну реакцію Б.Хмельницького: «Марні слова! Багато було часу для переговорів зі мною... Тепер уже не час: мені вдалося зробити те, про що я ніколи і не думав, а згодом покажу, що я замислив. Виб'ю з лядської неволі народ руський. Раніш я воював за завдані мені шкоду і кривду, тепер буду битися за нашу православну віру. Вся чернь по Люблін і Краків допомагатиме мені у цій справі... Не піду воювати за кордон, шаблі на турків і татар не здійму; досить маю на Україні, Волині і Поділлі. Тепер вдосталь у мене вигід і багатства в моїй землі і в моєму князівстві, що простягається по Львів, Холм і Галич; а ставши над Віслою я скажу дальшим ляхам: сидіть, мовчіть, ляхи!» [12, С.154].

Отже, ця промова Б. Хмельницького польським послам, як інформація з вищеназваного джерела дозволяє нам зробити висновок, що до лютого 1649 р. Б. Хмельницький не ставив собі за мету створити незалежну державу, а лише реформувати політичну систему Речі Посполитої з метою здобуття козацької автономії та зрівняння в правах із Литвою та Польщею. В своїх діях у цей час він переважно керувався помстою за завдану йому кривду та народним незадоволенням польською політикою. Однак його промова у Переяславі у лютому 1649 р. щодо звільнення українців від польської влади, а тим більше заява про самоусвідомлення себе як обраного богом руського самодержця свідчить про зародження у нього не лише державницької ідеї, а і про його спроби обґрунтувати легітимність своєї влади. Вважаємо, що перші його самостійницькі ідеї свідчать про початок нового етапу у формуванні політичних вимог Б. Хмельницького: намір створити незалежну від влади польського короля й соборну

Українську державу в етнічних межах проживання українського народу.

Відмовившись від псевдodemократичних принципів (генеральні ради, як демократичний інститут), завдяки яким розвивалися анархо-охлократичні тенденції, Б. Хмельницький став впроваджувати ідею централізації управління, пріоритетність типової для Європи монархічної форми правління та спадкоємності гетьманської влади. Для пояснення змін у політичній свідомості Б. Хмельницького треба враховувати два фактора, як внутрішній, так і зовнішній.

Першим фактором слід виділити особливості сприймання політичного образу правління новоствореною державою українською елітою і «черню». За влучною оцінкою В. Липинського, «...без сталого, непорушного, діничного монархічного принципу верховної влади, вона (еліта) кинеється зараз до боротьби між собою за цю владу; що в цій боротьбі вона знесилиться, переріжеться, та розложиться в кінці на свої складові елементи, під впливом різних культур виховані і ще процесом довгого життя в своїй власній державі не об'єднані». Тоді як «чернь» віддавала перевагу монархічній, самодержавній владі царя і «ніколи не погодиться на витворену по польським республіканським зразком владу старшинської олігархії» [12, С.248].

Другим фактором було те, що в тогочасній Європі поняття «держави» майже ототожнювалося з «монархом» і «династією», яку визнавали європейські монархи. Кордони країни визначалися тим, наскільки далеко простягалась влада монарха. Політична влада короля досягала тієї общини, на яку його влада поширювалася. Як правило, порубіжжя між різними володіннями ніхто не займав. Проте чітких окреслень територій ще не було, і кордони були «крихкі» та нечіткі. Отже, до кінця XVII ст. в політичній свідомості «держави» і «государ» сприймалися як єдине поняття, а в XVIII ст. відбулось відокремлення цих понять.

Справа в тому, що у XVII ст. в Європі, де панував принцип «немає землі без монарха» [3, С.166], до тих пір, поки землі залишалися без монарха, вони сприймалися світовою спільнотою, як нічий. Виняток міг мати місце за умови, якщо будь-який монарх візьме ці землі під свою протекцію. Т.Парсонс відмічає, що в суспільствах ранньої стадії модернізації люди розглядалися як «піддані» монарха, яким традицією зазначено бути підлеглими його владі [6, С.3]. Тому Б. Хмельницький, усвідомлюючи неможливість самостійного збереження української державності, був вимушений шукати сюзерена. Неналежність українського гетьмана до монаршої (княжої, королівської) крові стало однією з головних причин того, що новостворена Українська держава не була визнана жодною країною. Тому зрозумілою була спроба Хмельницького у 1650 р. для законності влади вирішити це питання через шлюб – одружити свого сина з молдавською принцесою, донькою Василя Лупула – Розандою. Інформація про такі заходи Б.Хмельницького, що наведена у джерелах [8, С.196], дає нам підставу стверджувати про серйозність планів гетьмана та прискіпливого виваженого обґрунтування своїх намірів.

Відсутність монархічної влади в будь-якій державі XVII ст. чи лише ослаблення королівської влади вело до послаблення всієї держави. «Обставини боротьби з Польщею за незалежність сприяли утвердженню орієнтацій на монархізм. Потреба мати міцну владу... зумовила визрівання у середовищі старшинства монархічних уявлень, звернених уже до інституції гетьманства... Підґрунтям монархізму за доби України-Гетьманщини стала абсолютна влада гетьмана під час військового походу... Гетьман свою владу воєначальника поширював і на нові сфери українського суспільно-політичного життя» [9, С.185].

Необхідно розглянути ще один дуже важливий аспект державотворення. Він безпосереднє стосується державної традиції, а саме, для того, щоб легітимізувати свої

державницькі амбіції, Б. Хмельницькому необхідно було знайти той логічний зв'язок з минулим, який би надавав законне право на ці землі. В контексті світового світосприйняття тогочасному суспільству необхідно було відшукати у минулому пояснення прецедентам сучасності. Тому Б. Хмельницький «неодноразово звертався до уроків минулого для обґрунтування територіальних претензій України на свої етнічні землі» [4, С.167]. Ось чому його завданням стало довести, що Українська держава має всі законні права на цю територію, як безпосередня спадкоємниця Київської Русі.

У козацький рух не вплилася знать, тому що вона, будуючи своє майбутнє досить прагматично і кон'юнктурно, вже втягнулася в польські інтереси. Тому козацький рух не очолив той, хто міг би пред'явити династичні права на легітимність державного будівництва після відокремлення українських земель від Польщі. Як бачимо, в Україні не було того, що було у литовців, поляків, угорців, молдован тощо – не було потенційного монарха, якого б визнав світовий політик, не було національно відповідальної аристократії, знаті. Традиційно для Європи авторитет княжого імені виходив з уявлень про легітимність влади, санкціонованої Богом, князь був носієм вищого права в силу свого народження. Цей титул не можна було ні купити, ні заробити, ні отримати від короля, - він переходив лише від батька до сина і взагалі сприймався світовою спільнотою як незаперечний абсолют.

Зазначимо, що Б. Хмельницький на початку повстання керувався народним незадоволенням, а не стратегічними планами. Самостійно перемогти поляків було майже неможливо, до того ж невідомо, як після перемоги українці зможуть уживатися з поляками-сусідами. Навіть у разі отримання незалежності Україною, перед Хмельницьким поставало питання щодо подальших дій, бо він не мав досвіду керування державою. Без сумніву, він

потребував допомоги інших, а жодна країна не бажала надати таку допомогу.

Дипломатичні кроки Б. Хмельницького по визнанню українського державного утворення не закінчилися успіхом. Цьому заважало, окрім того, що він не був княжого роду, декілька чинників: по-перше, авторитет Польщі в Європі був досить високим; по-друге, конфлікти Польщі з Росією і Туреччиною; по-третє, Україна, цей «неспокійний уламок», міг не підкоритися і перенести смуту в іншу державу. До того ж, у Б. Хмельницького не вистачало сил, бо його армія була нерегулярна, і казни, щоб можна було розраховуватися за військову допомогу. Наприклад, татарам Хмельницький міг запропонувати лише грабіж Польщі. Звичайно, за таких умов європейські держави не могли визнати Україну самостійною державою. Усвідомлюючи безперспективність війни з Польщею, Б. Хмельницький розпочинає шукати сильного союзника, на роль якого найбільш підходила православна Росія.

Навколо гетьмана Б.Хмельницького серед старшини існувало три політичних угруповання, яким дала влучну оцінку Н. Яковенко [13, С.203-207]. Перша група – знатне військове товариство – реєстрова або старовинна старшина Війська Запорозького довоєнних часів: І. Богун, К. Бурлай, Ф. Вешняк, І. Волевач, Я. Воронченко, М. Гладкий, І. Голота, Ф. Джеджалій, Л. Капуста, Р. Катіржний, Я. Клиша, Ф. Лобода, Л. Мозиря, М. Нестеренко, брати Нечаї, Т. Носач, М. Пушкар, С. Савич, В. Томиленко, Б. Топига, І. Федорович, І. Чарнота, П. Шумейко та інші [13, С.204]. Не дивлячись на антипольську спрямованість, вони не виключали і порозуміння з Річчю Посполитою в разі досягнення вигідних домовленостей. За словами Н.Яковенко, результатом війни, в їх розумінні, мала стати автономія козацької території під покровительством будь-кого – московського царя, турецького султана чи польського короля, що «відповідало звичаям збройного найманства – служити шаблею

тому, хто більше платить». Переважно цю групу старовинного козацтва склали соратники й ровесники Б.Хмельницького, з власним досвідом старшинування, які нелегко сприймали посилення гетьманської влади, і навіть деякі з них самі претендували на гетьманську посаду. І саме представники цієї групи після смерті Б.Хмельницького першими почали розвалювати створену Українську державу, не навчившись підпорядковувати їй власні амбіції чи інтереси [13, С.206].

Другу групу становили шляхтичі, які до війни не були пов'язані з козацтвом, але перейшли на бік Б. Хмельницького, керуючись почуттям національної солідарності, полегшуючи свій вибір приятелюванням із реєстровою старшиною – С. Кричевський, Ю. Немирич, І. Виговський та інші. Представники покозачених шляхтичів претензії на гетьманську булаву не пред'являли. До смерті Б. Хмельницького характерна для неї «антипольська затягість», а після смерті гетьмана, розчарувавшись у злуці з деспотичною Москвою, що було неприйнятним для них, вихованих на цінностях «шляхетської демократії» Речі Посполитої, міняють орієнтацію на спробу порозуміння з поляками. Так, в жовтні 1658 р. гетьман І.Виговський домовився не розпочинати воєнних дій з Річчю Посполитою та дотримуватися кордону по р. Горинь. З листопада він і Ю. Немирич працюють над можливістю реалізації Гадяцького договору, згідно з яким Україна на певних умовах входила до складу федерації Речі Посполитої.

Третю групу складали вихідці з міщан, козацької черні й селян, які під час війни стали вождями козацької армії – А. Кисіль, С. Пободайло, І. Ганжа, М. Кривоніс, І. Брюховецький, а заможні представники Я. Сомко, І. і В.Золотаренки, М. Небаба злилися зі старовинною старшиною. Вони характеризувалися явно антипанською спрямованістю, виступали проти посилення гетьманської влади і представляли собою

скоріше анархічний елемент в державі, що знаходило підтримку серед черні Гетьманщини та на Запоріжжі.

Символом майбутнього розбрату, за словами Н. Яковенко, може сприйматися старшинська рада травня 1653 р. по обговоренню можливості турецького протекторату, на якій викреслились три партії: одна група підтримувала союз із Туреччиною, друга виступала за переговори з Річчю Посполитою, а третя орієнтувалася на Москву [13, С.207]. Однак остаточне рішення мав прийняти Б. Хмельницький.

Б. Хмельницький у грудні 1650 р. заручився підтримкою турецького султана, про що свідчить Грамота Мохамеда IV до українського гетьмана про готовність прийняти його і Військо Запорізьке під свою протекцію [5, С.585-590]. Вдало розіграна Хмельницьким турецька карта перед Москвою прискорила процес прийняття нею України під свою руку. Справа в тому, що гетьман проводив переговори з російським царем, а також з Московським патріархом Никоном з проханням поклопотати перед царем про надання козакам військової допомоги проти поляків і про прийняття під своє покровительство. Такий факт підтверджується, наприклад, листами Б. Хмельницького від 9 і 12 серпня 1653 р. [5, С.182-184]

Прихильники переходу під «велику руку» російського царя з метою утворення військово-політичного союзу, в якому Україна б зберегла свій суверенітет, передбачали не «возз'єднання», а «входження» на певних умовах до складу Росії української держави. Приймавши у 1654 р. протекцію московського царя Олексія Михайловича, Б.Хмельницький мав здійснювати керівництво Гетьманщиною на умовах україно-російського договору – «Березневих статей». Однак вже на Переяславській раді відбулася перша несподіваність для української сторони. Каменем спотикання стала присяга: українці присягнули царю на вірність, а цар – ні. За висловом царського представника

Бутурліна, не личить монарху присягу давати, нема такої традиції.

Опинившись під владою Росії, яку українці не вважали своєю Батьківщиною, і за умов посилення протиріч з Москвою, гетьмани не виключали можливості вибору іншого суверена. На думку Т. Чухліба, українські політики, зважаючи на суперництво сильніших сусідніх держав, протягом більш ніж півстоліття були вимушені лавірувати між ними, переходити з одного боку на інший, відмовлятися від одного суверена на користь іншого [11, С.360]. Політика зміни козаками володаря-сюзерена надавала можливість українським лідерам отримати більші вольності та привілеї та досягти найбільш вигідне становище для українських земель на міжнародній арені. Це було характерно для тогочасній Європи, коли в разі невиконання сюзереном своїх обіцянок, порушення наданих своїм залежним прав і вольностей, незахисту підлеглої йому території від військової загрози, за васальнозалежним залишалось право вільного вибору іншої протекції. «Тверезий політичний розрахунок, а, отже, і можлива та «безболісна» відмова-зрада від складеної присяги васальнозалежного правителя на користь іншого протектора все більш утверджувалися в міждержавних стосунках XVI–XVII ст.» [10, С.154]. Не винятком стали і українські гетьмани, які, починаючи з Б. Хмельницького, розглядали питання щодо зміни свого протектора.

Так, Б. Хмельницький вже у кінці 1655 р. розпочинає дипломатичні відносини з шведським королем Карлом X, турецьким султаном Мехмед-Гіреєм IV, таємні відносини з польським королем-вигнанцем Яном Казимиром, однак у 1656 р. Росія різко змінила пріоритети зовнішньої політики: оголосила війну Швеції, яка претендувала на балтійське узбережжя, та розпочинає 22 серпня 1656 р. мирні переговори з Річчю Посполитою, причому не допустивши до них українську делегацію і не повідомивши про їх зміст. Тому з листопада 1656 р.

Б. Хмельницький проводить активну дипломатичну діяльність: підписує договори з Швецією, Семиградям, Волощиною, Австрією, Молдовою та Кримом; поновлює демонстративні переговори з Польщею і Туреччиною. Однак, враховуючи існування полярних зовнішньополітичних орієнтацій в середині українського суспільства, це служило підґрунтям для братовбивчої війни між їх прихильниками [13, С.250]. З 1658 р. в Україні починається період «Руїни».

Отже, Українська козацька держава зародилась на зразок Запорозької Січі як демократична республіка. При так званому «архаїчному демократизмі» України в ній формально визнавалися суверенні права на владу в державі за більшістю громадян й виборність органів влади. Однак процес формування української держави супроводжувався поступовим зміцненням прерогатив гетьманської влади і зародженням ідеї монархізму у Б. Хмельницького, а також обґрунтування наслідування державницьких традицій Київської Русі. На нашу думку, появу Української держави в середині XVII ст. слід вважати відновленням української державності, яку було втрачено після Київської Русі (за винятком Галицько-Волинського князівства). Перебуваючи декілька століть під чужоземним пануванням, Україна зазнала багато втрат, але, головне, що втратила українську еліту – князів, що могли б династичними правами легітимізувати процес державотворення та його результат – окрему, самостійну українську державу. Зазначимо, що вибух у 1648 р. Визвольної війни українського народу не був випадковим. В середині XVII ст. Європа вступала в новий етап розвитку, для якого було характерне створення національних держав і утвердження буржуазних відносин. Проте на відміну від інших держав, новостворена Українська держава не була визнана світовою спільнотою. На нашу думку, однією з головних причин цього була відсутність в ній потенційного монарху. Отже, основна

суперечність – це боротьба двох протилежних тенденцій: з одного боку, демократизм і виборність усіх органів влади, з другого, намагання Б. Хмельницького створити сильну монархічну одноосібну державу та передати владу у спадок. В умовах трансформації політичної системи і перехідних етапах будь-якої держави більш ефективним виявляється авторитарний стиль керівництва та побудова чіткої вертикалі влади. Саме це й намагався зробити Б. Хмельницький і приклав максимум зусиль для реалізації монархічних ідей з метою збереження набутої державності.

Бібліографічні посилання:

1. Горобець В. Переяславський вибір Богдана Хмельницького 1654 року // Переяславська рада (історіографія та дослідження). – К.: Смолоскип, 2003. – С.749.
2. Липинський В. Україна на переломі 1657-1659 рр. Замітки до історії українського державного будівництва в 17 столітті. – К.: Дніпро, 1997. – С.83.
3. Макаруч В. С. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник. – К: Атіка, 2000. – С.166.
4. Матях В.М. Формування системи політичних цінностей козацької громади та їх укорінення в суспільну свідомість // Історія українського козацтва: Нариси: У 2-х т. / Ред.. В.А. Смолій. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т.1. – С.164.
5. Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. Т 1 и 2. Изд. 2-е. – К.: Тип. Импер-го Ун-та Св. Владимира, 1898. – С.585-590.
6. Парсонс Т. Системы действия и социальные системы // www.sociology.mephi.ru. – С.3.
7. Поліщук І. І. Формування Української держави в 1648-1657 рр. Автореф. дис... к. і. н. – К., 1995; Історія України: нове бачення. – К.: Альтернатива, 2000; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII - XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К.: Альтернатива, 1997.
8. Похід війська Богдана Хмельницького в Молдавію (Док. № 151) // Історія України в документах і матеріалах. Т. III. Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569-1654 роки) / Склали М.Н. Петровський і В.К. Путілов. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1941. – С.196.
9. Струкевич О.К. Орієнтації козацької еліти на політичну систему та суспільно-політичний устрій Української держави // Історія українського козацтва: Нариси: У 2-х т. / Ред.. В.А. Смолій. – К.: Вид дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т.1. – С.185.

10. Чухліб Т. Міждержавні відносини у Європі на зламі середньовіччя і ранньомодерного часу: проблема сюзеренно-васальних стосунків. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.) – Вип. 2. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2002. – С. 154.
11. Чухліб Т.В. Гетьмани і монархи Української держави в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – С.360.
12. Щоденник В. Мясковського про поїздку комісарів польського уряду до Богдана Хмельницького (Док. № 127) // Історія України в документах і матеріалах. Т. III. Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569-1654 роки) / Склали М.Н. Петровський і В.К. Путілов. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1941. – С.151-152.
13. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997. – С.203-207.